

– використання форм і методів інтерактивного навчання.

Перспективи подальших пошуків у цьому напрямі полягають у: розробці методики формування професійних умінь, обґрунтування критерії, показників, визначення рівнів сформованості професійних умінь майбутніх менеджерів організацій.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Бабанский Ю. К. Оптимизация учебно-воспитательного процесса / Ю. К. Бабанский. – М. : Просвещение, 1982. – 192 с.
2. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л. И. Божович. – М. : Просвещение, 1968. – С. 39-124.
3. Высоцкий С. В. Структура психолого-педагогических условий формирования поисково-творческой направленности личности в процессе обучения / С. В. Высоцкий // Наук. вісник Південноукраїнського держ. пед. ун. ім. К. Д. Ушинського : збірник наук. праць. – Одеса, 1999. – Вип. 8 – 9. – С. 90-94.
4. Конюхов Н. И. Словарь-справочник практического психолога / Н. И. Конюхов. – Воронеж : Из-во НПО „МОДЭК”, 1996. – 224 с.
5. Курлянд З. Н. Педагогические способности и профессиональная устойчивость учителя / З. Н. Курлянд. – Одесса, 1992. – 112 с.
6. Маркова А. К. Формирование мотивации учения : книга для учителя / А. К. Маркова, Т. А. Матис, А. Б. Орлов. – М. : Просвещение. 1990. – 191 с.
7. Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов. – М. : Русский язык, 1990. – 924 с.
8. Педагогіка: навч. посіб. // В. М. Галузьяк, М. І. Сметанський, В. І. Шахов. – 2-е вид., випр. і доп. – Вінниця : „Книга – Вега”, 2003. – 416 с.
9. Философский энциклопедический словарь / Ред.-сост. Е. Ф. Губский и др. – М.: ИНФА – М, 2002. – 574 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Афанасьєва Людмила Василівна – аспірант Кіровоградської льотної академії Національного авіаційного університету.

Коло наукових інтересів: дослідження проблеми формування професійної компетентності майбутніх менеджерів організацій.

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ІСТОРІЇ

Тетяна БАБЕНКО (Кіровоград)

У статті автор робить спробу визначити і розкрити педагогічні умови формування інформаційної культури майбутніх вчителів історії

В статтє автор делає попытку определить и раскрыть педагогические условия формирования информационной культуры будущих учителей истории

Ключові слова: інформаційна культура майбутнього вчителя історії, професійна культура, педагогічна умова.

Останнім часом стрімко зросла наукова складова педагогічної праці, бурхливо розвивається дистанційна освіта, інтенсифікувалися потоки навчальної і методичної інформації, з якими має працювати вчитель, зросли вимоги до рівня освітньої підготовки вчителів. Аналіз професійних вимог до вчителя-історика, визначених у державних

документах та наукових публікаціях, дає можливість стверджувати, що інформаційна культура є важливою складовою професіоналізму вчителя історії, його загальної та професійної культури.

Отже, *актуальність дослідження* педагогічних умов формування інформаційної культури майбутнього вчителя історії ми визначаємо з огляду на існуючі протиріччя між бажаним рівнем інформаційної культури та недостатньою спрямованістю навчально-виховного процесу педагогічних ВНЗ на її формування.

Тому *мета статті* – визначити і розкрити педагогічні умови формування інформаційної культури майбутнього вчителя історії.

Слід зауважити, що проблема формування інформаційної культури стала предметом наукового пошуку як вітчизняних так і зарубіжних учених. Методологічні засади розуміння сутності інформаційної культури висвітлено у працях Л. Вінарика, М. Вохрищевої, Н. Гендіної, Н. Морзе, Б. Семеновкера, Є. Семенюка та ін.

Особливості формування інформаційної культури у студентів вищих навчальних закладів досліджували М. Жалдак, М. Близнюк, Г. Вишпинська, А. Столяревська, Ю. Вороніна, О. Соколова.

У наукових працях С. Анісімова, М. Астафьєва, І. Казакова та ін.. інформаційна культура розглядається як фактор професійного становлення особистості.

У науково-педагогічній літературі накопичено значний досвід дослідження особливостей формування професійної та педагогічної культури. Це, насамперед, праці Є. Бондаревської, І. Зязюна, О. Гармаша, І. Ісаєва, В. Радула, В. Сластьоніна та ін.

Ми поділяємо думку В. Андрєєва, який розглядає педагогічну умову як “обставину процесу навчання, яка є результатом цілеспрямованого відбору, конструювання і використання елементів змісту, методів (прийомів), а також організаційних форм навчання для досягнення певних дидактичних цілей” [1,151].

Проведений теоретичний аналіз змісту інформаційної культури майбутніх учителів історії та вимог до їхньої професійної та інформаційної діяльності дозволяє нам виокремити такі педагогічні умови ефективного формування досліджуваного утворення:

– змістовна та методична оптимізація викладання фахових і професійно-орієнтованих навчальних курсів;

– введення до навчальних планів професійної підготовки майбутніх учителів-істориків інтегрованого спеціального курсу “Основи інформаційної культури майбутніх учителів історії”, спрямованого на формування інформаційно-змістовної компетенції, інформаційної спрямованості, активності, усталеності та самовизначення;

- інформатизація навчально-виховного та соціокультурного середовища у ВНЗ;
- активне запровадження ІКТ у практику професійної підготовки та самоосвітньої діяльності майбутніх учителів історії;
- педагогічне цілепокладання процесу професійного становлення майбутніх учителів історії у контексті формування у них інформаційної культури;
- спрямування навчальної, науково-дослідної діяльності та педагогічної практики на формування зразків поведінки й діяльності майбутніх учителів професійному й інформаційному середовищах;
- організація інформаційної комунікації у соціокультурному середовищі на засадах цінностей інформаційної культури майбутніх учителів історії;

Коротко зупинимось на розкритті змісту визначених педагогічних умов.

Ми враховуємо думку Н. Гендіної, Н. Колкової, И. Скіпора, Т. Стародубової [3, 36], що *змістом удосконалення процесу викладання фахових і професійно-орієнтованих навчальних курсів у контексті формування інформаційно-фахової компетенції та інформаційної культури майбутніх учителів історії має бути наявність навчально-програмного (інформаційні пакети, тематичні плани, навчальні програми, навчально-методичні комплекси) та навчально-практичного (збірники вправ, практичних завдань, хрестоматії, збірки документів, практикумів, тренінгів, завдань для самостійної роботи тощо) забезпечення викладання історичних й психолого-педагогічних дисциплін. Подібне забезпечення має відповідати вимогам запровадження Болонського процесу у вищій педагогічній освіті України, зокрема – кредитно-модульної системи організації навчання, сприяти реалізації принципів доступності, інформативності, самостійності професійної освіти. Крім того, необхідною умовою формування інформаційної культури майбутніх учителів історії є наявність навчально-методичного забезпечення викладання історії та організації виховної роботи (методичні розробки уроків, практичних занять, виховних заходів, дидактичного забезпечення навчального процесу у загальноосвітній школі) та засобів діагностики рівнів інформаційної культури та професійної компетентності майбутніх учителів історії (тести, анкети, педагогічні задачі тощо).*

Домінуючою характеристикою навчальних матеріалів має бути практичний аспект, спрямований на формування не стільки знань, скільки компетенцій роботи з інформацією, відповідно до кожної навчальної дисципліни, курсу та модулю. Навчальний матеріал має бути представлений інформацією з різних джерел, на різних носіях,

передбачати його самостійне творче опрацювання студентом під методичним керівництвом викладача та механізм контролю і самоконтролю.

У процесі роботи з таким навчальним матеріалом студент має не тільки сформувати фахову компетенцію роботи з історичною інформацією, алей розвинути свою психологічну готовність сприймати, аналізувати, систематизувати, узагальнювати, інтерпретувати та передавати значний масив інформації, творчо використовувати її у професійній діяльності. Тому важливою умовою ефективності процесу формування інформаційної культури є використання творчих завдань, написання навчальних проєктів, рефератів, доповідей, науково-дослідницька діяльність.

У цьому контексті М. Жалдак зазначає, наявні підходи до визначення цілей навчання інформатики не дозволяють повною мірою підготувати молодь до життя в інформаційному суспільстві. На це завдання має бути орієнтованим курс комп'ютерного моделювання, яке є практичним аспектом інформатики. Саме моделювання формує системне мислення й уміння вирішувати конкретні завдання, сприяє формуванню світогляду, наукової картини світу [4].

Ми вважаємо, що курс інформатики у педагогічних ВНЗ має бути фахово й професійно зорієнтованим, окрім власне комп'ютерної грамотності розвивати загальнонаукові знання й вміння (машинного письма, рахування, структурування історичного й педагогічного матеріала, конспектування, реферування, письмового викладання, уміння працювати з таблицями, графіками, організаційні, контрольні, оціночні, комунікативні уміння та якості) а також практичні компетенції використання комп'ютерів у процесі вивчення й викладання історії (оволодіння спеціалізованими програмними педагогічними засобами з історії, методикою використання ІКТ у навчально-виховному процесі).

Навчальний спеціальний курс "Основи інформаційної культури майбутніх учителів історії" покликаний сформувати в студентів насамперед інформаційно-змістовну компетенцію, тобто – систему знань про сутність й зміст і функції інформаційної культури майбутніх учителів історії, особливості сучасного інформаційного суспільства, властивості історичної інформації, особливості джерел інформації та способи роботи з нею. Протягом вивчення спецкурсу майбутні вчителі мають сформувати практичні вміння й навички в галузі інформаційного самозабезпечення (робота з бібліотечним каталогом, архівними матеріалами, друкованими текстами, електронними виданнями та професійно важливою інформацією, одержаної з мережі Інтернет). Навчальний спецкурс також покликаний актуалізувати саморозвиток інформаційної культури у майбутніх учителів історії, ознайомити їх з

методиками самодіагностики сформованості цього утворення. У процесі вивчення курсу студенти мають бути ознайомлені з цінностями інформаційної культури майбутніх учителів історії, на їхній основі сформувані засади ціннісних орієнтацій, мотиви професійно-інформаційної активності й спрямованості.

Реалізація вищеназваних умов тісно пов'язана з *інформатизацією навчально-виховного та соціокультурного середовища у ВНЗ*. Мова насамперед іде про створення професійно зорієнтованого інформаційного середовища, яке включає сукупність інформаційних ресурсів (фонди документів, інформаційних видань, традиційні та електронні бібліотечні фонди та каталоги, Інтернет-видання), комп'ютерну техніку, засоби доступу до національних й світових інформаційних джерел за допомогою ІКТ.

Інформатизація має охоплювати дозвіллеву та громадську діяльність майбутніх учителів історії, передбачати систему стимулів інформаційної діяльності.

Ми вважаємо, що реалізація зазначеної умови пов'язана також з інформаційно-дидактичним забезпеченням вивчення базових курсів історії та суспільних наук, що передбачає розробку та впровадження у навчально-виховний процес електронних навчальних курсів з усіх навчальних предметів та сукупності навчально-методичних матеріалів з навчальних дисциплін, а також *забезпечення студентів вільним використанням ІКТ* з метою:

- використання офісних програм для поточної навчальної роботи (підготовка навчальних матеріалів для навчального процесу, підготовка рефератів, проектів, курсових та дипломних робіт, виконання та оформлення результатів науково-дослідних та науково-методичних робіт);

- використання послуг Інтернету (електронна пошта, пошук інформації в Інтернеті, спілкування в реальному часі, участь у телеконференціях тощо.);

- використання професійних пакетів для виконання навчальних та науково-дослідних робіт;

- вільного спілкування студентів між собою та з викладачем у процесі навчання.

Слід враховувати думку М. Жалдака, що “при використанні ІКТ в навчальному процесі мова не повинна йти лише про вивчення певного навчального матеріалу, а перш за все про всесторонній і гармонійний розвиток особистості учнів, їх творчих здібностей” [4, 5].

Така позиція зумовлює необхідність роботи студентів з інформацією, що самостійно здобувається ними у вигляді творчої освітньої продукції, сприяє розвитку у них особистісних якостей і

здібностей. Вирішенню цього завдання сприяє активне запровадження проектних технологій у вивченні історії.

Ми вважаємо, що у процесі запровадження ІКТ у практику професійної підготовки та самоосвітньої діяльності майбутніх учителів історії слід враховувати основні принципи ефективної підготовки майбутніх вчителів, сформульовані у дослідженні експертів Товариства з інформаційних технологій і освіти викладачів:

1. Інформаційно-комунікативні технології слід органічно включати в кожен з аспектів навчального процесу з підготовки вчителів. “Студентам педагогічних ВНЗ необхідно оволодівати інформаційними і комунікаційними технологіями, самостійно використовуючи їх потенціал і знаходячи різні способи їх застосування у своїй ... діяльності. Якщо ж навчання ІКТ буде зведене до одного спецкурсу або обмежено одним аспектом навчального процесу (наприклад, тільки методичним), то такий підхід не дозволить досягти мети. У ході своєї професійної підготовки студентам педагогічних ВНЗ слід одержати уявлення про усю багатоманітність освітніх технологій – як у межах вступних і загальних курсів, так і у процесі свого подальшого професійного розвитку”[5, 41].

2. ІКТ необхідно вивчати у педагогічному контексті. Експерти вважають : “Не можна навчати студентів-педагогів тільки єдиній базовій ІКТ-грамотності – прийомам роботи з операційною системою, текстовим редактором, електронними таблицями, базами даних і засобам телекомунікацій. ... Професійний рівень ІКТ-грамотності для педагогів передбачає уміння використовувати ці технології при вирішенні конкретних завдань у процесі навчання; цей рівень може бути досягнутий лише з опорою на розуміння студентами педагогічного контексту, у межах якого виникає те чи інше завдання. Студенти мають постійно відчувати доцільність й необхідність застосування інформаційних і комунікаційних технологій у практиці свого навчання, а також бути упевненими у тому, що їхні викладачі уміють пояснити можливості ІКТ й ефективно застосовувати їх на практиці”[5, 41].

3. Студенти мають засвоювати цілісні системи навчання на основі ІКТ. Ці технології можуть слугувати як для вдосконалення існуючих, так і для запровадження нових форм організації професійного навчання. Ми вже відзначали професійну важливість для майбутніх учителів історії таких форм організації навчання як презентації, конференції, застосування мультимедійних технологій. Експерти відзначають: “Презентація, виконана за допомогою програми Power Point, буде сприяти більш ефективному проведенню лекції, але при цьому не відбувається якісних змін самого навчального процесу. ...Звернення до мультимедіа-технологій при аналізі ситуацій, які раніше не розглядалися в ході традиційних лекцій. може стати прикладом того, як практика

навчання змінилася завдяки використанню інформаційних і комунікативних технологій. У межах навчальної програми студентів слід знайомити з усіма варіантами використання ІКТ, проте вже сьогодні стало очевидним, що симбіоз цих технологій з новими, творчими моделями викладання є особливо ефективним” [5, 41-42].

Аналіз наукової літератури та власні дослідження засвідчують, що активне використання ІКТ у практиці професійної підготовки майбутніх учителів історії може прискорити процес оволодіння фаховими й професійно-педагогічними знаннями, виступить основою для мотивації студентів до навчання протягом життя, сприятиме розвитку у них психологічної готовності до професійно-інформаційної діяльності. Використання ІКТ дозволяє оптимізувати процес навчання у таких напрямках:

- активізація навчання (ІКТ мобілізують інструментарій перевірки, калькуляції та аналізу інформації, активізують процес аналізу студентами нової інформації);

- ІКТ заохочують взаємодію і співпрацю серед студентів, викладачів та експертів незалежно від того, де вони знаходяться;

- ІКТ створюють умови для творчого навчання, сприяють залучення майбутніх учителів до створення нових інформаційних продуктів без часових та територіальних обмежень;

- створюються умови для інтегрального навчання, використання міжпредметних зв'язків у професійній підготовці;

- ІКТ створюють нові можливості в оцінюванні професійних компетенцій, дозволяють студентам досліджувати й аналізувати швидше, аніж при задіянні традиційних методів навчання.

Безумовно, використання ІКТ, особливо Інтернет-технологій пов'язано з організацією *інформаційної комунікації у соціокультурному середовищі*, що сприяє розвитку комунікативних якостей та формуванню морально-вольових якостей студентів, ціннісного ставлення до суб'єктів комунікації та одержаної інформації.

Як зазначає І. Старовікова, комунікативні якості особистості, які частково відносяться до взаємодії в системі “Людина-комп'ютер” включають уміння адекватно сприймати й оцінювати чужу думку, представляти інформацію у такій формі, котра сприяє продуктивному ходу дискусії, знаходити спільні рішення за схемою “теза-антитеза-синтез”, складати конструктивні програми для досягнення спільних цілей [8, 3].

Інформаційна комунікація у соціокультурному середовищі має розглядатися як підготовка майбутнього вчителя до професійної комунікації, на думку В. Кан-Каліка структурно відтворювати педагогічну взаємодію, містити такі етапи:

– моделювання педагогом майбутнього спілкування (прогностичний етап).

– початковий етап спілкування. Його мета – встановлення емоційного і ділового контакту у педагогічній взаємодії.

– керування спілкуванням. Це свідомо і цілеспрямована організація взаємодії з користуванням процесу спілкування відповідно до визначеної мети.

– аналіз спілкування (етап самокоригування). Головне завдання цього етапу – співвідношення мети, засобів, результатів взаємодії, а також моделювання подальшого спілкування [6].

Слід враховувати, що діяльність людини у інформаційному середовищі ґрунтується на комунікативній концепції функціонування інформаційного простору, в якій воно розглядається передусім як засіб здійснення соціокультурних функцій [7, 51]. Відтак, у процесі комунікативної взаємодії у соціокультурному середовищі реалізуються функції інформаційної культур майбутніх учителів історії (виховна, адаптаційна, комунікаційна), внаслідок чого студент сприймає зафіксовані у професійній субкультурі цінності, традиції, норми інформаційної діяльності і комунікації.

Умовами ефективності цього процесу безумовно є розвинута інформаційна культура викладачів (як носіїв професійної й інформаційної культури), цілепокладання комунікативної діяльності, насичення педагогічними цінностями інформаційного простору, знання і дієвість норм і правил користування інформаційними технологіями, особливо, мережею Інтернет. Як зазначає більшість науковців, викладач повинен першим освоїти простір Інтернет і зробити його етично безпечним для студентів (розробити конкретні посилання на безпечні сайти).

Безумовно, успішність процесу формування інформаційної культури під час вивчення студентами навчальних дисциплін, у самоосвітній та громадській діяльності залежить від *цілепокладання*.

Зазвичай цілепокладання розглядається як процес постановки певним суб'єктом цілей і завдань для себе особисто або для інших суб'єктів. Результатом процесу цілепокладання є мета – планований результат подальшої діяльності суб'єкта [9]. Деякі дослідники, зокрема В. Гузєєв і М. Бершадський виокремлюють ще такі властивості цілей як діагностичність, досяжність, й операціональність, тобто, наявність засобів досягнення [2].

Ми вважаємо, що зміст та завдання формування інформаційної культури майбутніх учителів історії дозволяє визначити і представити майбутнім педагогам-історикам такі цілі цього процесу:

1. Формування соціальних мотивів саморозвитку інформаційної культури (усвідомлення особистісної, професійної й соціальної значущості інформаційної культури, намагання досягти високих рівнів її сформованості, усвідомлення необхідності постійної саморефлексії власної інформаційної діяльності, потреба у ціннісному ставленні до інформації).

2. Формування базових компетентностей інформаційної культури (базових понять про сутність інформації, природі інформаційної діяльності, змісті та рівнях інформаційної культури, правилах і нормах інформаційної діяльності, специфіці інформаційної й педагогічної комунікації, про способи саморозвитку й вдосконалення інформаційної культури).

3. Формування необхідних знань, якостей, здібностей і характеристик (вмінь здійснювати пошук інформації, здійснювати її сприйняття, аналіз, узагальнення, синтез, структурування, використовувати її у професійній та особистісній сферах, здійснювати самооцінку стану своєї інформаційної культури, вміти користуватися ІКТ у педагогічній та самоосвітній діяльності).

4. Формування досвіду професійно-інформаційної діяльності (досвіду інформаційної взаємодії, досвіду пошуку, обробки та збереження інформації, досвіду аналізу стану розвитку власної інформаційної культури та її співвідношення з нормами й вимогами професійного розвитку та об'єктивного вияву цього феномену у професійній субкультурі, досвіду практичного застосування досягнень інформаційної культури у професійно-педагогічній, громадській та комунікативній діяльності).

Вважаємо, що реалізація зазначених умов сприятиме розв'язанню проблеми формування інформаційної культури майбутніх учителів.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Андреев В. И. Диалектика воспитания и самовоспитания творческой личности: Основы педагогики творчества. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1988. – 231 с.

2. Бершадский М. Е., Гузеев В. В. Дидактические и педагогические основания образовательной технологии. – М.: Центр «Педагогический поиск», 2003 – с.53-65.

3. Гендина Н. И., Колкова Н. И., Скипор И. Л., Стародубова Т. А. Формирование информационной культуры личности в библиотеках и образовательных учреждениях. – М.: Школьная библиотека, 2003. – 296 с.

4. Жалдак М. І. Професійна діяльність вчителя та інформаційні технології // Освіта. – №11 (5087). –2004. –3-10 березня.

5. Информационные и коммуникационные технологии в подготовке преподавателей. Руководство по планированию. – ЮНЕСКО. – Институт новых технологий (Россия). – 2005. – 285 с.

6. Кан-Калик В. А. Основы профессионально-педагогического общения.-Грозный,1979 – 138 с.

7. Старовикова И. В. Компоненты информационной культуры личности. // [www. biysk.asu.ru / jurnal /](http://www.biysk.asu.ru/jurnal/) № 4-5. 2000 / [aktual-problem /starovikova](http://aktual-problem/starovikova)

8. Хуторской А. В. Методика личностно-ориентированного обучения. Как обучать всех по-разному?: пособие для учителя - М.: Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2005. – с.112-129

9. Шрейдер Ю. А. Социокультурные и технико-экономические аспекты развития информационной среды // Информатика и культура. – Новосибирск: Наука, 1990. – С.51-52.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Бабенко Тетяна Василівна – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри педагогіки та освітнього менеджменту КДПУ ім. В.Винниченка.

Коло наукових інтересів: проблеми формування інформаційної культури майбутніх вчителів історії.

СТАН ГОТОВНОСТІ ВЧИТЕЛІВ ЛІЦЕЮ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ІННОВАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ ПРОФІЛЬНОЇ ОСВІТИ.

Любов БАШУК (Кривий Ріг)

У статті аналізується стан готовності вчителів ліцею до проведення досліджень з проблеми інноваційної діяльності в умовах профільної освіти, обґрунтовуються причини її низького рівня й необхідність конкретних заходів по забезпеченню позитивної динаміки цього складного особистісного утворення.

В статті аналізується состояние готовности учителей лицея к проведению научно-исследовательской работы по проблеме инновационной деятельности в условиях профильного образования, обосновываются причины ее низкого уровня и необходимость конкретных мер по обеспечению положительной динамики этого сложного личностного образования.

Ключові слова: готовність до науково-дослідної роботи, інноваційна діяльність, мотиви, показники готовності.

Постановка проблеми у загальному вигляді. В умовах модернізації державної системи освіти все більшого розповсюдження набуває орієнтація на інноваційний тип освіти. Сучасні освітні системи зацікавлені в педагогах, які орієнтовані на активну участь в інноваційній діяльності й творчих проектах, розробку й впровадження нових освітніх програм і педагогічних технологій. Сформувати особистість дитини відповідно до вимог сучасності зможе тільки спрямований на самоосвіту і саморозвиток вчитель. Інноваційна діяльність педагога залежить від рівня його готовності до нестандартної діяльності, використання методик науково-дослідної роботи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема готовності до різних аспектів педагогічної діяльності завжди була в центрі уваги багатьох дослідників. Аналіз наукової літератури свідчить про те, що саме поняття «готовність» трактувалось авторами далеко не рівнозначно: як установка (Д. Н. Узнадзе), сукупність здібностей (Б. Г. Ананьєв, С. Л. Рубінштейн), інтегральна якість (В. І. Боднар, К. К. Платонов, О. Г. Мороз), складне особистісне утворення (Л. В. Кондрашова), синтез властивостей особистості, зумовлений стійкими особливостями людини (Л. М. Карамушка, Л. А. Машкіна, П. О. Рудик, Р. П. Сеульський, Г. М. Хромова).